Monumenter til hverdags

Fortelling og bruk

Torunn Selberg
Institutt for kulturstudier og kunsthistorie
Universitetet i Bergen
torunn.selberg@ikk.uib.no

Abstract
This article concerns everyday narratives about monuments in local communities. The material used is collected through Norsk Etnologisk Gransking. The narratives demonstrate that a monument in most cases is connected to war memorials, especially those related to the 2nd World War. The narratives also show great local variation connected to the monuments that are related to the national history, stories about the 2nd World War present local diversity, sometimes in opposition to the national one. We also learn that a monument, although representing a memory from the past, must talk to the present in order to be remembered, and that a monument consists of the stone, the narratives and rituals connected to it.

Nøkkelord:
Monumenter
fortellinger
ritualer
nasjon

”Her jeg bor nå, står monumentet over dem som falt i krigen i en liten minnepark like ved kirken, men her er det samtidig et travelt gatehjørne, slik at monumentet blir en del av byens dagligliv.” Dette står å lese i et svar på en spørreliste om monumenter i lokalsamfunnet, sendt ut gjennom Norsk Etnologisk Gransking i 2005. Den samme informanten forteller videre om en annen ”minnesten fra 2. verdenskrig” som står i en liten minnepark ”med bare en trist liten plen uten blomster”. At monumentets omgivelser er blitt så ”triste” begrunner hun med at: ”Det har vel noe å si at det er 60 år siden krigen sluttet, at monumentet selvsagt *er* der, men at det ikke lenger er ’dagsaktuelt’” (K1945, 37186).

Disse refleksjonene omkring monumentene i eget lokalsamfunn viser, som så mange av svarene i denne spørreundersøkelsen, at ordet *monument* i stor grad assosierer til minner som har med krig å gjøre. Monumenter er for mange nærmest synonymt med minner over de *falne* fra 2. verdenskrig. I den innledende fortellingen blir det også beskrevet hvordan monumentet glir inn i byens dagligliv, det blir noe som

bare *er* der, som hun sier, som om det har tapt sin kraft. Hun forteller også om "manglende blomster" rundt et monument. Blomster og blomsternedlegging er del av et rituelt repertoar i markeringen av minnesmerker, og beskrivelsen her tyder på at et rituelt liv omkring monumentet har tørket bort og det er blitt mindre levende. Tomheten rundt monumentet begrunnes med at det ikke lenger er dagsaktuelt, og dette synspunktet viser at selv om et monument er reist for å minnes *fortidens* hendelser, må disse hendelsene likevel ha en *aktualitet* for at minnesmerket – og det det forteller om – skal bli husket og lagt merke til. "Monumentene skal minne *om* det som skjedde, og i tillegg minne tilskueren *på* den betydning dette har hatt og stadig har," skriver Anne Eriksen (1999). Slik det fortelles her, ser det ut som om *betydningen* av det monumentet skal minne omgivelsene om, delvis er blitt borte.

I denne artikkelen vil jeg diskutere hvordan monumenter oppfattes, oppleves og fortelles om i en lokal og hverdagslig sammenheng. Hvordan ser et personlig og lokalt *minnelandskap* ut slik det formes gjennom folks *fortellinger* om monumenter i eget lokalsamfunn? Ordet "minnelandskap" har jeg hentet fra den svenske historikeren Peter Aronssons bok *Ett landskap minns sitt förflutna* (2003). Minnelandskap, slik han bruker det, betegner *alle* minneplasser, fra alle tider som markeres i en region, og ikke bare store, spektakulære monumenter. Aronsson er opptatt av det materielle minnelandskap i en region, jeg bruker begrepet for å betegne det landskap som formes av personlige fortellinger om de monumenter og minner som folk ser og har et forhold til i eget lokalsamfunn.

Jeg anvender et spørrelistemateriale sendt ut gjennom Norsk Etnologisk Gransking i 2005 (særemne 49). Spørrelisten er formulert med åpne spørsmål, og NEGs kontaktnett består av personer som både er skriveføre og glade i å fortelle, og det er mitt inntrykk at det også er personer som kanskje er over gjennomsnittet interessert i sin lokale fortid og historie. Materialet består av ca. 50 besvarelser, fra informanter i hovedsak født mellom 1920 og 1955, for det meste bosatt i mindre lokalsamfunn.

Monumenter og hverdag

Forskning omkring monumenter har ofte vært knyttet til politiske omveltninger, og det har også gjerne vært store, spektakulære monumenter av nasjonal betydning som er blitt gjenstand for interesse (se for eksempel Aronsson 2003). Under politiske konflikter og oppstander, slik vi har sett i de senere år, for eksempel etter Murens fall, oppsplittingen av Jugoslavia i nye nasjonalstater, eller i områder som Sør-Afrika (se Frykman og Gilje i denne publikasjonen) aktualiseres monumenter på nytt, og minnene blir aktivisert i den grad at monumenter kan bli ødelagt eller fjernet.

På sett og vis står hverdag og monumenter i et motsetningsforhold til hverandre. Monumenter aktualiserer minner og inneholder fortellinger som går utover den hverdagslige dimensjonen, og blir hentet frem i bevisstheten når de markeres til høytider – gjerne av nasjonal karakter. Det minnelandskap som avtegner seg gjennom dette materialet omfatter begivenheter, mennesker og forhold som er av lokal og til dels personlig betydning. Det viser også sammenhengene mellom lokale og nasjonale begivenheter, eller hvordan den store historien får plass i den lille. Et monument er et tegn på at noe historisk har skjedd samtidig som det uttrykker samfunnets vilje til å "minnes" nettopp dette (Eriksen 1999). Fortellinger om lokale monumen-

ter, og i noen tilfeller deres tilblivelse viser hvordan oppfatninger av fortiden og historiske hendelser forandrer seg når nye ideer kommer i forgrunnen. Minner handler om fortiden, men aktiviseres og skapes i nåtiden. Synet på hva som er historisk, og den betydning historiske hendelser har, er hele tiden i forandring. Det illustreres i det innledende sitatet hvor det henvises til et monument som ikke blir holdt i hevd fordi det ikke lenger er dagsaktuelt.

Det er en generell antagelse, som også den innledende fortellingen bekrefter, at i hverdagens omgivelser er monumenter selvsagte og "naturlige", de glir inn i omgivelsene og blir ikke lagt spesielt merke til. De kan brukes som orienteringspunkter i by og landskap, de kan bli til møteplasser og turmål, og om et monument plutselig forsvinner, vil det kanskje ikke bli savnet. Når livet går sin vante gang, vet vi ofte ikke hvorfor minnesmerkene står der, hva de forteller om, eller hva de vil at vi skal minnes. Monumenter som pr. definisjon skal få oss til å minnes noe fra fortiden, må likevel ha en aktualitet for å bli lagt merke til. De må levendegjøres gjennom fortellinger og ritualer.

Her spør jeg hva "folk flest" husker, og forteller om lokale monumenter og hvilken betydning de har og har hatt i en lokal hverdag. I det folk forteller, ligger også deres *tolkninger* av fortidige hendelsers betydning, og hva de finner verdt å minnes. Michel de Certeau bruker begrepene strategisk og taktisk tilegnelse av monumenter. Ved strategisk bruk blir minnesmerket og den historiske hendelsen definert som viktige en gang for alle. Den taktiske tilegnelse foregår skritt for skritt ved den daglige omgang med både hendelsen og minnet om den. Monumentet tilegnes ikke-refleksivt eller rettere: gjennom å bruke de muligheter monumentet tilbyr. Kayser Nielsen kaller det minnesmerkets "folkemodell", hvor historietilegnelsen foregår mindre målrettet og mer atspredt enn ved den strategiske tilegnelse (Kayser Nielsen 2005:46). I en av besvarelsene kan vi lese:

> Jeg tror ikke folk har noe aktivt forhold til disse monumentene i det daglige. De blir ikke reflektert over, men er naturlige samlingspunkter når noe stort skal skje og når lokale høytidsdager markeres. Jeg tror vi har behov for noe som er hevet over den daglige trivialiteten og som kan minne oss om de lange linjer i historia (M1956, 37285).

At monumenter er noe som ikke legges merke til i den lokale hverdagen, uttrykkes i mange svar, de forbindes med noe større og mer betydningsfullt. Flere svarer at de egentlig ikke *vet* så mye om monumenter, at det er noe som er litt fjernt for dem. I så måte er innledningen til et svar illustrerende:

> Dette er ikke noe for meg, tenkte jeg, da jeg så spørrelisten om monumenter. For slike har vi vel knapt her i ytre Sandsvær, og om så er har jeg ingen forhold til dem, og lite betyr de for meg. Etter en tid kom jeg over spørrelisten igjen og hadde tenkt litt over det. Noe småtteri finnes vel her i bygda" (M1919, 37143).

Og en annen avslutter sitt svar slik:

> Må vel avslutte temaet om monumenter med å si at jeg ikke har så mye spesielt å si fra min hjemplass. Ikke så store begivenheter eller spesielle hendelser (M1956, 37181).

Monumenter forbindes med større hendelser enn de som finner sted i et lite lokal-

samfunn. For mange er også ordet "monument" fremmed, i stedet snakkes det om bautastein eller bare bauta, noe som viser at monument oppfattes som noe som er laget av stein, rett og slett en oppreist stein med en minneplate eller en inskripsjon som forteller om en begivenhet av betydning.

Men tross slike forbehold inneholder materialet mange fortellinger og refleksjoner om det som finnes av minnesmerker i lokale sammenhenger. Hva er det så det huskes og fortelles om? Hvilke mennesker og begivenheter har plass i det minnelandskap som tar form gjennom disse besvarelsene? Det handler om personer som "fortjener å komme på sokkel", som regel skikkelser som har vært av betydning lokalt, eller nasjonalt kjente individer som har tilknytning til det aktuelle stedet. Det kan også være minnesmerker som er skapt for å minnes kollektive forhold som hører fortiden til; arbeid og håndverk som ikke lenger finnes, som for eksempel monument over Førstereisgutten, eller Tømmerfløteren. Men i folks beretninger forbindes monumenter først og fremst med død, oftest brå og uventet død og gjerne kollektiv død. Disse kan vi her dele i to grupper; de som handler om ulykker, og de som handler om krig, særlig den 2. verdenskrig og okkupasjonen av Norge. Disse tre gruppene er muligens representative for den prosess Narve Fulsås beskriver som en demokratisering av monumentkulturen. Etter krigen ble det offentlige minnet som tidligere hadde vært dominert av "store menn" – altså de som kom på sokkel – demokratisert og mer tilgjengelig for vanlige folk (Fulsås 2003:168).

Å komme på sokkel

I et svar kan vi lese om monumentet etter en "av bygdas store malere [som] bare for et par år siden fikk sitt monument i sentrum av Eggedal, nær kirken". Informanten forteller: "Det viser ikke maleren, men en av hans mest berømte modeller, en vanlig bonde som leker med katten sin! Jeg tror han het Ovnan til etternavn – og han drømte nok ikke om å komme på sokkel!" (K1951, 37613). Den samme informanten forteller også om planlegging av en "statue av bygdas store idrettstalent og OL-helt, skiskytteren Ole Einar Bjørndalen. "Det må bli litt spesielt å komme på sokkel i så ung alder og mens han ennå er aktiv", blir det bemerket. Svaret her forteller at det er andre mennesker enn "vanlige bønder" som kommer på sokkel, og å bli hugget i stein mens en ennå er levende, er heller ikke helt slik det skal være. De som kommer "på sokkel" skal som regel være både døde og berømte. I mange svar blir det også hevdet at når personer blir reist i stein i bygden eller byen de en gang kom fra, så er de "kommet hjem igjen". I et svar (K1918, 37567) som handler om reisningen av monument over dikteren Hermann Wildenvey i Mjøndalen er det lagt ved en kopi av omtalen i lokalavisen etter avdukingen av statuen, der det heter at "Hjembygdens sanger er kommet hjem for å bli". Støpt i stein har Wildenvey – og mange med ham – slått seg til ro i hjemtraktene, og stedet de plasseres skal være et sted der den "monumentaliserte" føler seg hjemme.

Berømte kunstnere, er blant dem som markeres i lokalsamfunnet de en gang kom fra. Men kunstnere kan ha mange sider, og hvilke sider skal monumentet få oss til å huske? Det fortelles om monumentet over Wildenvey: "Nedre Eiker er vel ikke akkurat kjent for sine monumenter" (K1918, 37567). "Vi har Herman Wildenvey som ruver i sin dikterkappe med blikket mot barndomshjemmet Portåsen, fra sin sokkel på Wildenvey's plass i Mjøndalen med Veia

sin gode venn småklukkende ved siden av i sommerhalvåret." Han er her plassert i hjemlige omgivelser, og for dem som kjenner bakgrunnen for navnet Wildenvey, står han på et sted han har vært knyttet til.[1] Denne fortelleren, som har hatt æren av å sitte i komiteen for reisningen av monumentet, forteller om de ulike synspunkter komiteen hadde på utformingen. Ulike utkast ble diskutert: "Han skal i hvert fall ikke sitte med smilende nymfer rundt seg, ble det sagt. (Den jentefuten.)." Monumentet skal ikke gi assosiasjoner til kontroversielle sider ved dikteren, i dette tilfellet hans kvinnehistorier. Informanten forteller videre:

> Noen ville ha ham i blådressen på sokkelen. … [Kunstneren] kom bort til meg og spurte hva jeg mente. Jeg sa at jeg kunne tenke meg mester Herman i blådress. Han må ha dikterkappen på seg når han kommer til Nedre Eiker, også fordi det kommer til å blåse kaldt rundt ham, sa jeg.

Svaret antyder at den kalde blåsten må forstås i både konkret og overført betydning, og selv om dikteren kommer hjem i stein, trenger han likevel den beskyttelse dikterkappen gir. Denne fortellingen inneholder et tema som finnes i mange av beskrivelsene av minnesmerker etter individuelle personer, skulpturen blir både menneskeliggjort og levendegjort. Plassen og omgivelsene er vesentlige for den som er "kommet hjem". Wildenvey står ved elven Veia skuende mot sitt barndomshjem, og fra Ålesund skriver én om et monument over en kjent lokal person: "oppe på Aksla, like ved Fjellstua står Kristofer Randers speidende østover mot sine kjære Sunnmørsalper" (1934, 37147).[2] Personene på sokkel er plassert der hvor de føler seg hjemme og kan hvile øynene på sitt hjemsted eller et landskap de er glad i.

Men også skulpturer som representerer kollektive opplevelser, blir vitalisert i fortellingene. På samme måte som Kristofer Randers speider utover fjellene, blir det fortalt om skupturer som er formet og plassert slik at de skuer utover havet. Den samme informanten fra Ålesund forteller om et monument til minne om Englandsfarten under krigen; "På Skateflua står en ungdom i framskuten på en båt speidende mot vest, til minne om den viktige, men farlige Englandsfarten under krigen" (K1934, 37147). En annen forteller fra Kristiansand:

> Det fineste av slike minnesmerker som jeg vet om, er støtta på Kirkeheia i Grimstad. Den forestiller en kvinne med et par små barn, og et par måker over henne. Hun står på toppen av heia, med kirken bak seg, og stirrer ut over skjærgården og synsranda langt, langt der ute. På sokkelen står navnene til dem som omkom under krigen, på sjøen, i fangeleir, eller henrettet (K1929, 37154).

Uten at det er nevnt, så vet vi at de fleste – om ikke alle – navnene på denne sokkelen er mannsnavn. Det kvinnelige representerer her sorgen og savnet, den som holdt hjemmet og familien sammen mens mennene var der historien ble skapt (se også Fulsås 2003).

Brå død

Monumenter som handler om brå, tragisk og uventet død har en dominerende plass i det minnelandskapet de ulike fortellingene utgjør. Slike hendelser blir husket og fortalt om i et lokalsamfunn. Forlis og drukningsdød er tema i mange av fortellingene i

dette materialet. På steder hvor mennesker lever av havet og sjøen, er døden til sjøs, og angsten for den, hele tiden nærværende, og ulykker huskes naturligvis svært godt. Nærheten til havet og dramatiske værforhold er en stadig påminnelse om hva som *har* hendt, og *kan* hende til sjøs. Slik fortelles det fra en kommune i Nord-Norge:

> I vårt sogn er det reist en minnebauta over omkomne fiskere. Den står ved kirken. Jeg har spurt folk om hva slags stein det er i den, men synes at jeg har fått usikre svar på dette. Selv synes jeg det ser ut som den er …, hogd ut i naturstein. Den er i grå stein, av vanlig farge. Den er ganske høy, og jeg synes den er enkel, og pen. Det er et motiv på den, rundt av form. Det kalles en bronsetavle. Motivet på denne bronsetavlen er en åpen fiskerbåt under seil, i sterk vind, med opprørt hav rundt om. Og med fiskere om bord. Motivet er meget pent utført. Nedenfor står det at *fiskerne* reiste steinen i 1949 for å minnes kamerater som kom bort på havet. … Den ble avduket på Fiskernes dag etter messen 24. juli 1949. … Det pleier å være en årlig minnestund på Fiskernes dag, ... som legges til en prekensøndag. Formannen i Fiskarlaget er gjerne til stede. Det blir holdt en tale, og det blir lagt ned en blomsterkrans – med røde, hvite og blå blomster, og med grønne blad, og bånd i nasjonalfargene – ved bautaen (!). Så blir der ett minutts stillhet. Det er en høytidelig stund. Det er å håpe, at denne tradisjonen vil fortsette. For dette er en nordnorsk kystkommune, beliggende ved havet. Og det kan, frem gjennom årene, ha vært godt for pårørende som har hatt noen i familien som har kommet bort på sjøen. For da har de kunnet være med på denne blomsternedleggelsen, og tenkte på sine egne. (K1941, 37182).

I dette tilfellet er initiativtakerne til og brukerne av monumentet de samme. Det er de som til hverdags risikerer å miste livet på sjøen som har reist monumentet. De taler med én stemme om fortidens begivenheter, og minner seg og omgivelsene slik om den risiko livet til sjøs er. Savnet og angsten materialiseres i monumentet. Fortellingen her handler både om folks hverdag og om de store spørsmål i livet, om liv og død, og om savn og angst. Faktisk handler fortellingen her om Havet, Døden og Kjærligheten.

Fra et lokalsamfunn på Nordvestlandet blir et minnesmerke som kalles "Ishavskjerringa" omtalt. Det ble avduket så sent som i 2005. Et avisutklipp som handler om avdukingen er lagt til svaret, og det er interessant lesing. På samme måte som ved monumentet over omkomne fiskere er det også her snakk om et initiativ "nedenfra", og økonomisk innsamling på grasrotplan, med kronerulling, gaver og loddsalg. Monumentet representerer en hverdagshelt, i dette tilfellet en hverdagsheltinne. Avisen forteller om de mange som hadde møtt frem for å se avdukingen av Ishavskjerringa, og skriver:

> "Monumentet skal vere til ære for dei heimeverande konene og mødrene til ishavsmennene," og forteller videre om tilstelningen: "Høgdepunktet denne dagen var likevel Anny Solheim på 86 år, ei virkelig ishavskjerring frå Gursken. I 1952 miste ho mann og to svograr i orkanen på sjøen då båten Buskøy gjekk ned saman med fire andre ishavsskuter. Laurdag troppa ho opp utanfor Ishavsmuseet for å fortelje historia si. Ho takka eldsjelane bak skulpturen for at

> ho og alle ishavskjerringane som ikkje kunne vere til stades, endeleg hadde fått monumentet sitt. ... Sjølv sat ho åleine med seks born under 12 år – den eldste 11, den yngste 11 månader – då ho fekk meldinga om at mannen hadde omkome på havet. [Ho fortel]: Det var 4. april klokka halv fire på natta. Då fekk eg et varsel. Eg visste at noko var gale. Dagen etter kom det på radioen (vedlagt fra *Vikebladet Vestposten* 210605) (M1937, 37148).

Avisen forteller så om hennes kamp for å klare seg alene med seks barn, noe som til slutt endte godt.

Monumentet, som er en hyllest til hustruene og mødrene til dem som hadde sitt arbeid på havet, og til det slit og ansvar de sto for, viser også at først nå – i 2005 – er denne delen av hverdagslivet blitt "historisk" og verdt å minnes (se Eriksen 1999). Det er reist for å sikre hverdagsslitet til folk flest en plass i historien. Kvinnen som sitter og venter, er et minne om kollektivt slit. "Ishavskjerringa" er ikke en kjent kvinne som er kommet "på sokkel", men er et minnesmerke over det levde livet til mange kvinner i kystkommunene. Det er plassert ved sjøen og er formet som en kvinne som sitter og speider utover havet, og slik viser det også til en større og allmenn fortelling om savn og angst, slik også monumentet over de falne reist i Grimstad. Jeg tror at alle som ser dette umiddelbart skjønner at det handler om venting og lengsel, og viser et klassisk motiv, kjent fra utallige historier tilbake til fortellingen om Penelope som gikk hjemme og ventet på Oddysevs i mange og lange år, selve bildet på trofasthet.

I disse fortellingene ser vi også hvordan det kvinnelige og mannlige representeres i monumenter. Ishavskjerringa og minnestedet over omkomne fiskere er knyttet til livet ved kysten. Menn og kvinner har deltatt i livet på havet på ulike måter og det illustreres i monumentene. Kvinnenes verden er hjemmet og familien, og livet ved kysten handler om venting og savn. Mennenes er havet og de farer det representer. Den ventende og speidende kvinnen har noe tidløst over seg, mens minnetavlene over de falne, eller fiskerne som sloss for livet i en åpen båt under seil viser til konkrete historiske hendelser (se også Fulsås 2003:169f).

Nasjonen i det lokale

I nær sagt alle svarene omtales minnesmerker knyttet til krig, særlig den 2. verdenskrig. Det er faktisk flere som forbinder monumenter som sådanne med minnesmerker som omhandler den 2. verdenskrig, eller frigjøringen fra den tyske okkupasjonen. I noen få svar nevnes minnesmerker fra 1. verdenskrig, og noen angir også bautaer over dem som falt på dansk-norsk side under Napoleonskrigene 1807-14.

For de fleste assosierer ordet monument til minnestøtter med navn på dem fra lokalsamfunnet som falt under en krig. Det fortelles at de gjerne er plassert foran kirken og blir bekranset hver 17. mai, 8. mai og i noen få tilfeller også 1. mai. En forteller:

> Borte i furuholtet på utsiden av kirkegården står en mindre minnestein, med navnene til dem som mistet livet pga. krigshandlinger under krigen 1940–45. Slike minnesmerker er der vel nesten i hver kommune i det ganske land, enten innen- eller utenfor kirkegården. De påminnes som regel hver 17. mai, en utmerket skikk (K1929, 37154).

Dette svaret viser et velkjent mønster, men det viser fremfor alt til den 2. verdenskrigs udiskutable plass i norsk historie og kollektive erindring. De lokale falne er helter for en god sak av nasjonal betydning, og gjennom minneriten 17. mai forsterkes dette bildet av offer og heltemot for nasjonen. Det er et rituale nesten hver eneste nordmann kjenner, og som de fleste mener det er viktig å ivareta. Fortellingen som materialiseres i disse monumentene, og ritualiseres hver 17. mai har en *naturlig* plass i mange lokalsamfunn, det er en aktivisering og bekreftelse av kollektive minner og knytter hver enkelt til det nasjonale fellesskapet. Minneriten gjør elementer fra historiekunnskapen til erindring, noe som innebærer at enkeltpersoner oppfatter den som sin. Det nasjonale blir personlig og dermed levende, og en kollektiv erindring gjør at hver og en blir i stand til å "huske" ting som han eller hun aldri har opplevd personlig, men som nettopp inngår i nasjonens felles bevissthet om sin fortid og sin egenart (Eriksen 1999:101). Ritualet foran minnesmerket den 17. mai aktiviserer felles erfaringer, verdier og fortolkninger og formen; nedleggelse av blomster og krans med bånd i nasjonalfargene – og kanskje nyutsprungen bjørk og vaiende flagg, assosierer til det norske hos dem som deltar. Bautasteinen foran kirken i utallige norske lokalsamfunn, som blir bekranset hver syttende mai og gjenskaper minnet om heltemotet for nasjonen, er også en bekreftelse på det norske. Disse lokale bautasteinene med navn over de falne er nasjonalmonumenter – eller del av et stort nasjonalmonument med referanse til det som er regnet som det mest betydningsfulle for landet (Aronsson 2004). Nasjonalmonumenter har sin lokale utforming og feiring i nesten alle norske bygder og byer og blir gjenstand for en nasjonal minnerite med lokal karakter og utforming.

At så mange forbinder monument med 2. verdenskrig og okkupasjonen av Norge kan ha flere grunner. De fleste informantene er som nevnt født mellom 1920 og 1955, altså en generasjon som enten har opplevd krigen, eller har hatt hendelsene ganske tett innpå seg. Det er en historisk begivenhet av betydning i deres liv. En annen grunn er at det faktisk er mange monumenter fra 2. verdenskrig rundt om i norske lokalsamfunn. Narve Fulsås skriver at etter krigen hadde nasjonen Norge som minnefellesskap en prestisje som aldri før. Krigen hadde gjenskapt og styrket et nasjonalt fellesskap som i mellomkrigstiden hadde vært på kanten av sammenbrudd. Alle initiativene for å reise minnesmerker viser et ønske om å bli anerkjent av nasjonen samtidig som det tyder på at terskelen til det nasjonale minnet var blitt lavere. Det offentlige minnet som tidligere hadde vært dominert av "store menn" – de som kom på sokkel – var blitt demokratisert og mer tilgjengelig for vanlige folk. Alle disse minnestedene som forteller om det nasjonale viser at nasjonen kom til lokalsamfunnet for å hedre alminnelige borgere (Fulsås 2003: 167f).

Men det er ikke bare norske krigshelter som blir rituelt minnet på frigjøringsdagen eller nasjonaldagen. I mange bygder og lokalsamfunn blir for eksempel *engelske* soldater som omkom i flystyrt, hedret. En forteller om dette:

> Under 2. verdenskrig styrtet et engelsk fly i bygda, der 12 unge britiske soldater mistet livet. Historien om hva som skjedde er blitt mangt et foredrag og fortellinger fra unge bygdefolk som kom til stedet og som nå er gamle. Historien er så langt man kjenner den, nedskrevet og er en del av historien fra 2. verdenskrig. Dette stoffet er læring i

skolen og bygda den dag i dag. Disse engelske soldatene har fått hver sin grav på kirkegården med hvite steinstøtter. Disse blir det lagt blomster på og satt engelske flagg på hver 17. mai med en enkel seremoni, høytidelig – barnekoret fra skolen synger en sang med mange vers spesielt laget om hendingen – denne flystyrten, og det blir holdt en tale til minne om soldatene – disse guttene som "gav sitt liv". Det har vært slektninger av dem over fra England som endelig har fått se graven til sine kjære. Sjefen for skvadronen de tilhørte har også vært der på 17. mai og takket. Alle som er vokst opp her i bygda, blir fortalt at vi har ikke lov å glemme (K1952, 37150).

Denne fortellingen viser at også de som er *anerkjente* som våre allierte, blir hedret i den nasjonale minneriten, som her har fått en særlig lokal utforming gjennom en sang som er diktet om hendelsen. Den viser også hvordan minnene om denne hendelsen overleveres muntlig, selve minneriten ved monumentet aktualiserer "utallige foredrag og historier fra dem som opplevde dette personlig". Minnefortellingene holder monumentet levende, men monumentet er også med på å aktualisere fortellingene og minnene (se også Hertzberg Johnsen 1980). Den kollektive erindringen om den 2. verdenskrig skapes av individuelle minner og historieskriving i tett og gjensidig bekreftende dialog, skriver Anne Eriksen (1999). De personlige fortellingene blir en bekreftelse av den offisielle historiefortellingen.

I det refererte svaret fremheves det at denne lokale hendingen er "nedskrevet og er en del av historien om den 2. verdenskrig" – altså den store historien og, blir det fremhevet, "alle som er vokst opp i bygda, blir fortalt at det ikke er lov å glemme". I denne fortellingen blandes offisiell historie med lokale og personlige minner som aktualiseres av en lokal minnerite knyttet til de allierte som falt på norsk jord.

I minnehøytidelighetene er *offer* det som blir feiret. Offeret som soldatene sto for, handler også om det samfunnet og den nasjonen som ble forsterket gjennom okkupasjonen og krigen, og dette offeret blir stadig fornyet og helliggjort gjennom minneritene på nasjonaldagen (Fulsås 2003:172).

Krigsminnenes lokale variasjon

Besvarelsene fra NEG kommer fra hele landet. Det viser at de ulike monumentene knyttet til den 2. verdenskrig, og med det både hendelser og helter, oppviser lokal variasjon. Det dreier seg ikke bare om en nasjonal fortelling, selv om der finnes et standardmonument og en standardfortelling, gjerne knyttet til "de falne". Ordet "falne" bringer nesten automatisk tanken hen på soldater, men det var ikke bare soldater som falt i krigshandlingene. Der var også mange andre innsatser som ikke fikk den samme selvsagte plass i historien i årene etter krigen, men langt senere. Vår oppfatning av fortiden forandrer seg hele tiden, hva som er verdt å minnes og blir gitt historisk verdi, likedan. Dette gjelder også for minner fra den 2. verdenskrig som har en så sentral og mytologisk plass i den norske historien.

Fra byen Kongsvinger som ligger ved grensen mot Sverige blir det fortalt om et monument over en grenselos som ble skutt av tyskerne i 1944. Området rundt grensetraktene til Sverige var grenselosenes område, de gjorde en risikofylt innsats for å hjelpe flyktninger i de skogbevokste områdene langs grensen. Langs kysten finnes det monumenter over krigsinnsatsen på

sjøen, som krigsseilerne og de som tok del i Englandsfarten sto for. Fra Ålesund blir det fortalt; "På Skansekaia står minnesmerke over krigsseilerne, de er vel de som har fått minst takk for den innsatsen de gjorde i farlige konvoier på alle hav." (K1934, 37147). Informantens refleksjon over dette monumentet viser til at det ikke var all krigsinnsats som ble verdsatt like mye, eller at innsatsen først ble verdsatt langt senere.

Vel 1000 norske skip og 35 000 sjøfolk deltok på alliert side under 2. verdenskrig. Av de rundt 10 000 nordmenn som omkom under krigen, mistet over 4200 livet på sjøen. Handelsflåtens innsats under den 2. verdenskrig blir regnet som det viktigste norske bidraget til de alliertes endelige seier, men alle de sjøfolkene som deltok i denne kampen fikk ikke sin innsats verdsatt før lenge etter krigen. Mange av dem gikk også til grunne som følge av de problemer de fikk i ettertid. I 1997, 52 år etter krigens slutt, ble bokverket *Handelsflåten i krig 1939 – 1945* (Hjeltnes 1997) fullført. I omtalen av dette bokverket – eller monumentet – i *Aftenposten* (Guhnfeldt 1997) blir det sagt at med dette bokverket har krigsseilerne endelig fått den anerkjennelse de har kjempet for. Avisen siterer professor i historie Ole Kristian Grimnes, som sier: "I nasjonal historieskrivning har en viktig brikke falt på plass." Og til avisen sier tidligere formann i Norges krigsseilerforbund, Arne Mathisen "Vi har ventet lenge. Nå kan vi slappe av." Videre fortelles det i *Aftenposten*:

> Som krigsmatros gjennom fem år, med en torpedering og 14 dager i livbåt i Nord-Atlanteren bak seg, var tidligere formann i Norges krigsseilerforbund, Arne Mathisen, ikke i tvil: – Med det komplette bokverk på fem bind har sjøfolkene fra krigen endelig fått sin rettmessige heder og plass i historien. Verket kom for sent for de mange som er døde, men er viktig for etterslekten, som en hjelp og kilde for våre barnebarn og andre, som nå kommer og spør. Etterkrigstidens motgang og tunge oppgjør for krigsseilerne er blitt del av deres historie (Guhnfeldt 1997).

Finnmark har minner om frigjøringen som skiller seg fra resten av landet. Denne landsdelen ble frigjort av sovjetiske styrker, og i et svar fra Vadsø i Finnmark fortelles det om krigsminnesmerker:

> Finnmark og da spesielt Øst-Finnmark var det området som ble mest rasert under krigen. Frigjøringen av fylket i 1944 er behørig markert med monumenter i de fleste lokalsamfunn.
>
> I Kirkenes er det en støtte av en russisk soldat som markerer knusingen av den tyske okkupasjonsmakten. Ved Neiden to støtter som markerer slaget ved Neiden der tyskerne ble jaget vestover, og i Kiberg 2 støtter som markerer partisanenes innsats (M1939, 37289).

Fortellingene om monumenter hentet inn gjennom NEG viser at minnelandskapet fra okkupasjonen av Norge 1940–45 er mer variert enn det en skulle forvente, det er ikke en likelydende historie med lokale varianter som fortelles. Her finnes det klassiske minnesmerket over falne lokale soldater, samt monumenter over våre anerkjent allierte. Men her finnes også minner over sivil innsats, fra grenseloser i innlandsområdene, krigsseilere langs kysten, til en beskrivelse av monumenter som nesten bringer tanken hen på geriljakrig. Fortellingene knyttet til disse har ikke alltid vært del av den offisielle historien om norsk krigsinnsats.

De allierte?

Fortellingene om krigsmonumentene markerer på den ene siden enhet og fellesskap, det at det "alle steder finnes en bauta med navn på dem som falt under krigen og som blir bekranset hver 17. mai", som en sier. På den andre siden er der fortellinger om, og refleksjoner over krigsmonumenter som viser til ulike typer krigsinnsats i den 2. verdenskrig og til ulik vurdering og verdsetting i ettertiden. Finnmark og resten av Nord-Norge skiller seg i særlig grad ut ved at de har minner etter russernes innsats for frigjøringen, samt minnesmerker etter russiske krigsfanger. I Norge var det til sammen 93 318 russiske, polske og jugoslaviske (serbiske) krigsfanger i løpet av krigen, med russere i stort flertall. Der fantes fangeleire over nesten hele landet, men hovedvekten fantes i de tre nordligste fylkene og flest i Nordland. I mange lokalsamfunn er der minner om denne siden av okkupasjonen, som består av materielle minner, men også av personlige opplevelser. Disse skiller seg fra minner om for eksempel engelske soldater, som viser til dem som våre selvsagte allierte. Her er fortellingene av en annen karakter. Etter de russiske krigsfangene finnes det både monumenter og særlig gravplasser. Men det finnes også store anlegg flere steder som er resultat av krigsfangenes arbeidsinnsats, eller kanskje rettere det slavearbeidet de måtte gjøre. Den såkalte "Blodveien" i Nordland er et slikt minne over jugoslaviske – eller i dag serbiske – fanger, og illustrerer det dramatiske faktum at 1650 fanger døde under arbeidet.

Over 13 000 av krigsfangene fra Sovjet, Jugoslavia og Polen døde i Norge og ble begravd her. Til sammenlikning døde 10 260 nordmenn i tilknytning til krigshandlinger i inn- og utland. De døde ble begravd på krigskirkegårder, kirkegårder og ved militære og sivile anlegg i utmark, myrlendt terreng og utilgjengelige fjellområder (Søbye 2005). En forteller:

> Og til slutt har vi bautaen over drepte og døde sovjetiske krigsfanger. Den ble først satt opp av fangene selv før de dro herfra i 1945. Senere har kommunen satt opp en ny. Som blir holdt i hevd av folket her i Bø. Hver 8. mai er det musikk, taler og blomsternedlegging der. Noe som har gjort seg bemerket i Moskva radio flere ganger. Nesten hver 8. mai spør de unge etter mer informasjon om den tiden vi hadde ca. 2000 fanger her som nærmeste naboer. Og da må vi eldre fortelle om denne vår nære historie. Alle bautaene får stå i fred for vandalisme, og det er et pent trekk. Kanskje det at de unge får høre de historier, som ligger bak disse steinene gjør at de blir tatt vare på (K1926, 37109).

Slik det blir fortalt her er dette et levende monument, "holdt i hevd av folket". Og ritualene – ikke på 17. mai, men på frigjøringsdagen fører også til at personlige minner fra denne tiden overføres til senere generasjoner, den "nære historien" blir holdt levende gjennom muntlige fortellinger. Den lokale kunnskapen om de russiske krigsfangene blir overlevert som minner og fortellinger fra en eldre generasjon som fremdeles har personlige minner fra denne tiden.

Flere av fortellingene om de russiske krigsfangene, og ikke minst hva som hendte med minnesmerkene etter dem etter krigen, bryter inntrykket av den uproblematiske nasjonale minnepraksis som krigsmonumenter ser ut til å ha i Norge. De står også i kontrast til hvordan minnesmerker etter andre allierte, som for eksempel eng-

elske soldater blir behandlet. En forteller fra Nordland:

> Etter krigen kom det opp to monumenter. På Engeløya var det under krigen både en tysk forlegning/festning og en fangeleir for russefanger. Flere hundre russiske fanger skal ha omkommet i den tiden. Straks etter 8. mai 1945, tok de frigitte russefangene og bygde et monument av sand og leire og dårlig sement over deres døde kamerater som var lagt i en massegrav nær leiren. De gjorde en inskripsjon på russisk, hvor det blant annet stod at der lå 514 døde. Under den kalde krigen ble levningene av russefangene fjernet og brakt et helt annet sted på Nordlandskysten. Og monumentet ble pga. dårlige materialer forvitret. Stedets folk, ja, kommunen også, ville bevare minnet om de russiske krigsfanger, og bygde opp et solid monument med samme inskripsjon – den 8. mai hvert år, blir det avviklet en høytidelighet ved monumentet (K1924, 37343).

I denne historien aner vi en konflikt, noen – sannsynligvis fra sentrale myndigheter – har flyttet gravene, men stedets folk reiste et nytt minnesmerke, mer solid enn det av sand, leire og dårlig sement – og med samme inskripsjon. Dette blir lokalt høytideligholdt på samme tid som man hedrer de andre omkomne under 2. verdenskrig. Konflikten som vi aner her, blir tydeligere uttrykt i et annet av svarene. Her fortelles det om gravminnet på Mo kirkegård i Nordland, over sovjetiske krigsfanger.

> Mange minnes fortsatt de tallrike fangetransportene … og hvordan fangene ble behandlet og mishandlet. Minnemarkeringen på Mo innbefatter imidlertid mer enn som så! I 1951, under den kalde krigen, kom utkommanderte soldater og skulle grave opp levningene etter dem som var begravd der (alle sovjetiske graver skulle samles på Tjøtta) – som er en øy i Nordland fylke. Men dette ryktes, og både fag- og arbeiderbevegelsen "mobiliserte" og stilte opp på gravplassen og nektet å flytte seg. Det hele endte med at gravene på Mo kirkegård ikke ble flyttet (K1946, 37146).

Fortellingen om krigsmonumentene og gravene etter de sovjetiske krigsfangene som omkom på norsk jord handler også om en konflikt mellom et lokalsamfunn og sentrale norske myndigheter. Dette vakte min nysgjerrighet: Hvorfor ville norske myndigheter flytte disse krigsminnene, og hvorfor kjempet lokalbefolkningen imot? Hendelsene som her beskrives, tilhører et fortiet kapittel i norsk historie om den 2. verdenskrig, og er først blitt et tema i de senere år, blant annet gjennom en doktorgradsavhandling i historie av Marianne Neerland Soleim ved Universitetet i Tromsø *Sovjetiske krigsfanger i Norge 1941–1945 – antall, organisering og repatriering* (2004). Avhandlingen har en epilog om det som ble kalt "Operasjon asfalt", påbegynt i 1948. Den besto i å flytte de gravlagte sovjetiske soldatene til et felles gravsted på øya Tjøtta i Nordland. Operasjonen gikk under dette navnet fordi likene ble fraktet i asfaltsekker. Innvielsen av kirkegården på Tjøtta fant sted 8. juli 1953 (Søbye 2005).

Under den kalde krigen ble gravene etter russiske krigsfanger raskt et problem for norske myndigheter. Eventuelle familiemedlemmer som ville besøke gravene, ble oppfattet som spioner, og det skaffet norsk etterretningspoliti stort arbeide. Derfor ville norske myndigheter samle alle russiske

gravminner på en plass, Tjøtta på Helgelandskysten. Dette gjaldt alle som hadde omkommet i Nord-Norge, enten i frigjøringen av Finnmark, eller som krigsfanger i flere hundre fangeleirer. Vedtaket ble gjort og arbeidet satt i gang med minst mulig oppmerksomhet. Den kalde krigen førte til en usynliggjøring av de sovjetiske soldatenes og krigsfangenes skjebne på norsk jord. Flyttingen av gravene medførte også at mange minnesmerker og gravmonumenter ble revet ned. Espen Søbye (2005) hevder at frykten for spionasje førte til at deler av historien ble bortgjemt. Om det var spionfrykt eller atmosfæren generelt under den kalde krigen som førte til disse tiltakene for å glemme de russiske soldatene og krigsfangene, skal være usagt.

Innledningsvis ble det som er omtalt som strategisk og taktisk forholdsmåte til monumenter nevnt, og her ser vi at to ulike holdninger til monumentene fra krigen er satt i spill. Den strategiske forholdsmåten handlet om å bortdefinere en del av fortiden som var viktig for flere lokalsamfunn, men den historiske hendelsen ble ikke lenger definert som viktig av myndighetene.

Men slik fortellingen over fra Mo i Rana viser, protesterte lokalbefolkningen mange steder. De ville også la sine stemmer tale gjennom minnesmerkene. Det fortelles at fagforeningene mobiliserte, og det ble truet med streik både ved Jernbanen og ved Jernverket i Mo i Rana. For lokalbefolkningen og lokalsamfunnet var det altså av betydning å bevare disse monumentene fra den 2. verdenskrig, fordi de inneholdt personlige minner fra krigen; om den lokale hverdagen og om egne opplevelser fra denne tiden. Mange steder hadde det oppstått et personlig forhold mellom de russiske fangene og personer fra lokalsamfunnet. Særlig i Nordland hadde båndene mellom fanger og lokalbefolkning fått karakter av felles kamp og felles skjebne, og flere steder risikerte folk livet for å hjelpe krigsfangene med mat (Drost 2005). Sovjetunionen hadde tapt flere tusen soldater da de jaget tyskerne ut av Øst-Finnmark, og nordmenn og russere hadde i årene etter krigen bekranset minnestøttene sammen. Det eksisterte en folkelig pietet overfor russergravene og monumentene etter russernes innsats. Monumentene tilbød noen muligheter som folk ville bruke, men som myndighetene ville glemme. Krigsinnsatsen i de nordligste fylkene, som ble bortgjemt under den kalde krigen, er først i de senere år igjen blitt hedret. Som nevnt tidligere er den blitt omtalt i en doktorgradsavhandling fra Universitetet i Tromsø. Men innsatsen er også blitt omtalt i andre sammenhenger som har fått stor betydning i Nord-Norge. Den 2. august 1992 holdt kong Harald en tale ved partisanmonumentet i Kiberg, hvor han takket partisanene for deres innsats under den 2. verdenskrig, samtidig som han beklaget den behandling og uberettigete mistenkeliggjøring partisanene var blitt utsatt for i etterkrigstiden.

I forbindelse med kong Haralds 70-årsfeiring i februar 2007 ble denne talen omtalt i *Aftenposten* som hans viktigste tale (Fuglehaug 2007), og i et intervju på NRK uttalte en redaktør i en nordnorsk avis at den 2. august 1992 var en langt viktigere dato for folk i Nord-Norge enn datoen for Kongens 70-årsdag. Strid om monumenter som ikke er en sjelden foreteelse, dreier seg ikke om fortiden, men om den *betydning* fortiden skal ha og har for nåtiden og fremtiden (Eriksen 1999:95).

Som sagt tidligere, en informant oppfattet rett og slett monument som "etterskrift av falne soldater fra 2. verdenskrig, som får nedlagt krans ved spesielle anledninger". Men fortellinger fra ulike lokalsamfunn viser at minnene fra krigen ikke

nødvendigvis er så entydige som dette. Monumenter med navn fra falne soldater er prototypen på krigsmonument og er del av et stort nasjonalmonument over den udiskutable krigsinnsatsen. Men minnelandskapene slik de fremstår fra et lokalt perspektiv, viser til ulike typer krigsinnsats som også er blitt ulikt vurdert etter krigen. Visse typer krigsinnsats var mer problematisk å anerkjenne, for eksempel krigsseilernes, slik informanten fra Ålesund reflekterer over når hun skriver at de er vel de som har fått minst takk for innsatsen de gjorde. Atter andre skulle glemmes og forties, slik de dramatiske fortellingene fra Nord-Norge viser.

Monumenter i et lokalt og hverdagslig perspektiv viser at minner fra krigen fremdeles overleveres muntlig, og at mange ulike minner eksisterer og blir holdt i hevd. I det minnelandskap som avtegner seg gjennom fortellinger om lokale monumenter, har minnesmerker knyttet til 2. verdenskrig en dominerende plass. Som historisk tematisering av det spesifikt norske har 2. verdenskrig, eller helst den tyske okkupasjonen 1940–45, en helt spesiell og nærmest mytisk posisjon i norsk kultur, skriver Anne Eriksen (1999:102). Mange forbinder rett og slett lokale monumenter med dem som falt under krigen.

Avslutning

Det jeg her har omtalt som "minnelandskap", viser at monumenter, som for "folk flest" er synlige og betydningsfulle, er del av en vev av fortellinger, minner og handlinger rundt minnesteder. Et monument består av både steinen, fortellingen og ritualet. Da er det et "levende" monument som aktiviserer minner og viderefører fortellinger som huskes, og med levende monumenter mener jeg de som det er knyttet en fortid av betydning til; en fortid som blir minnet og holdt i hevd gjennom ritualer. Innledningsvis siterte jeg en informant som fortalte om et monument fra krigen som ikke lenger ble holdt i hevd og var blitt del av byens dagligliv. De er ikke lenger dagsaktuelle, hevdet fortelleren. Selv om de minnes fortiden, må den fortiden som minnes ha noe å si til samtiden. At det som er verdt å minnes – det som er *historisk,* også forandrer seg viser flere fortellinger. Reisningen av monumentet over Ishavskjerringa i 2004, viser at hverdagsslitet og hverdagens heltinner først da – i 2004 – er blitt tema for en betydningsfull fortelling. I mange lokalsamfunn var ishavskjerringa del av folks hverdag, men først i de senere år har hun fått en verdi som noe som skal minnes i materiell form. Dette viser at et monument handler om samfunnets aktuelle *vilje* til å minnes historiske hendelser, noe krigsmonumentene i Nord-Norge også beretter om (Eriksen 1999). Fortellingene om monumenter som minnes hverdagens helter og det daglige slit, som de over fiskere som er omkommet på havet, eller hustruen som satt hjemme og ventet, handler også om kronerulling og lokalt initiativ. Monumentene er reist av dem som også skal minnes. Minnesmerker som myndighetene ønsket skulle glemmes i Nord-Norge, ble holdt i hevd av lokalbefolkningen som hadde *sine* personlige minner knyttet til dem. Mange av fortellingene viser også til den betydning som er knyttet til selve stedet for monumentet. Monumenter over individer skal plasseres der hvor de hører hjemme, som barndomshjem eller i omgivelser hvor de kan hvile øynene på utsikter de gjerne vil se, som et kjært landskap. Personen som minnes skal føle seg hjemme. Stedet tilfører monumentet "autentisitet" (se Aronsson 2004).

Fortellingene om monumenter, kanskje særlig krigsmonumentene i en lokal kon-

tekst viser hvordan den store historien har sine lokale utforminger. Noen lokale minner aksepteres som en selvsagt del av den store historien, mens andre må kjempes for. Også i fredelige Norge har det vært konflikt om minnesmerker, og jo sterkere konflikt jo tydeligere er monumentet i minnelandskapet, og jo flere er fortellingene om det. Monumenter reises for at vi skal huske historiske hendelser, men noen av krigsmonumentene refererte til historiske hendelser som sentrale myndigheter i en bestemt politisk situasjon helst ville at folk skulle glemme. Denne historien er blitt holdt levende av muntlige og lokale fortellinger. Historiene om minnesmerkene etter de russiske krigsfangene viser at denne fortiete delen av norsk krigshistorie har vært holdt levende gjennom folks fortellinger.

I en av de refererte fortellingene blir det også fortalt om hvordan de unge spør etter denne delen av historien når monumentene etter de russiske krigsfangene blir minnet på den 8. mai. Monumenter holder historiefortellingen levende. Et monument tar et rom i besittelse, stedet omgjøres til en minneplass som vil fortelle en historie og markere hendelser av betydning, og aktualiserer spørsmålet om hvem som har rett til å tale på alles vegne, gjøre sine synspunkter allmenne i et evighetens perspektiv og bestemme hva fortiden skal si (Aronsson 2003:13).

Minnelandskapet som jeg her har forsøkt å beskrive, viser lokal bruk av og holdning til det vi kan kalle den store historien. Monumenter over sjøfolk som omkom på havet, eller over ishavskjerringa som satt hjemme og ventet, er monumenter over alminnelige mennesker som har møtt døden for å skaffe seg utkomme i livet, men refererer samtidig til de store spørsmål i livet. Det folk husker og kan fortelle om monumenter, handler om de enestående individene i historien – i hvert fall så lenge de har lokal betydning. Men der er også mange fortellinger som handler om kollektive verdier og om kollektiv innsats.

Noter

1. Herman Wildenveys navn var egentlig Herman Theodor Portås, men han tok navnet Wildenvey etter elven Veia.
2. Kristofer Randers er forfatter av boken *Søndmøre* som utkom i 1898 og regnes som standardboken for fjellvandrer i Sunnmørsalpene.

Materiale

Norsk Etnologisk Gransking, Norsk folkemuseum. Særemne nr. 49.

Referanser

Aronsson, Peter & Lennart Johansson (red) 2003. *Ett landskap minns sitt förflutna. Monument och minnesmärken i Värend och Sunnerbo.* Kronoberg, Kronobergsboken.

Aronsson, Peter 2004. *Historiebruk – att använda det förflutna.* Lund, Studentlitteratur.

Drost, Uffe 2001. "Operasjon Asfalt" – en fortiet del av krigshistorien. Kronikk. *Aftenposten* 14. oktober.

Eriksen, Anne 1999. *Historie, minne og myte.* Oslo, Pax.

Fuglehaug, Wenche 2007. "Her er ditt liv, kong Harald". *Aftenposten* 21. februar.

Fulsås, Narve 2003. *Havet, døden og véret. Kulturell modernisering i Kyst-Noreg 1850–1950.* Oslo, Det norske samlaget.

Guhnfeldt, Cato 1997. "Hovedverket om krigsseilerne endelig fullført." *Aftenposten* 12. september.

Hjeltnes, Guri 1997. *Handelsflåten i krig 1939–1945.* Bergen, Bergens Sjøfartsmuseum.

Johnsen, Birgit Hertzberg 1980. "Her Ulve Mand har revet Aar Seksten

Hundred Tolv. Tradisjon, miljø og verdirelatering – en sagnstudie." *Norveg* 23, s. 155-194.

Nielsen, Niels Kayser 2005. *Steder i Europa. Omstridte byer, grænser og regioner.* Aarhus, Aarhus Universitetsforlag.

Randers, Kristofer 1898. *Søndmøre: reisehaandbog.* Kristiania, Alb. Cammermeyers.

Soleim, Marianne Neerland 2004. *Sovjetiske krigsfanger i Norge 1941–1945 – antall, organisering og repatriering.* Doktoravhandling. Tromsø, Universitetet i Tromsø.

Søbye, Espen 2005. Spionfrykt og gravskjending. Standardverk om sovjetiske krigsfanger i Norge. Bokomtale. *Dagbladet* 5. desember.